

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2'36.321

О. В. Гурко

СПІВВІДНОШЕННЯ ЗНАЧЕНЬ СТВЕРДЖЕННЯ ТА РЕАЛЬНОСТІ / ІРРЕАЛЬНОСТІ

У статті досліджено співвідношення категорій ствердження, реальності й ірреальності; з'ясовано роль стверджувальних одиниць в реалізації значень реальності та ірреальності; представлено основні засоби експлікації досліджуваних категорій. Виявлено, що подекуди форми і значення можуть дисонувати, створюючи враження транспозиції ствердження в сферу нереальності.

Ключові слова: категорія, значення, співвідношення, ствердження, реальність, ірреальність, засоби вираження.

В статье исследовано соотношения категорий утверждения, реальности / ирреальности; выяснена роль утвердительных единиц в реализации значений реальности / ирреальности; представлены основные средства экспликации исследуемых категорий. Выявлено, что иногда формы и значения могут диссонировать, создавая впечатление транспозиции утверждение в сферу нереальности.

Ключевые слова: категория, значение, соотношение, утверждение, реальность, ирреальность, средства выражения.

In linguistic studies, the correlation between the meanings of affirmation, reality and irreality is interpreted ambiguously. On the one hand, the researchers note the connection between the meanings of affirmation and reality, on the other – indicate that the modality of irreality can correlate not only with negation but with the affirmation, which also causes the relevance of the proposed article.

The purpose of the research is to find out the connection between the categories of affirmation, reality and irreality. The goal involves the following tasks: to investigate the interaction of the categories of affirmation, reality, irreality, and to distinguish their main means of expression. The material for analysis are the works of Ukrainian writers of the 19th, 20th and 21st centuries.

Taking into account the opinions of scholars, within the scope of the study, we present the grammatical category of affirmation as expressing a logical affirmation, reflecting the existence of real links between certain phenomena of reality, and therefore the affirmative content of the sentence conveys, in the first place, the relation to reality from the point of view of its reality and indicates the functionality of affirmation in the expression of irreality.

The system of basic expressing means of the studied categories consists of lexemes of different part-language affiliation, particles, mood-time forms of verbs, predicates of action, process and state, nominative one-members sentences, narrative sentences. Furthermore the intonation plays an important role in the interaction between the category of affirmation, reality and irreality. Intonation is one of the means of transferring object-subjective relations in speech. Sometimes forms and meanings can be dissociated, for example, by creating the impression of a transposition of affirmation in the sphere of unreality. Further research could be performed in the sphere of the modest category of epistemicity.

Key words: category, meaning, correlation, affirmation, reality, irreality, means of expression.

У лінгвістичних розвідках співвідношення значень ствердження та реальності й ірреальності трактують неоднозначно. З одного боку, дослідники відзначали зв'язок значень ствердження та реальності (В. Панфілов [9, с. 179], Є. Шендельс [14, с. 111], Г. Золотова [8, с. 68], О. Гурко [6, с. 845] та ін.), з іншого – вказували на те, що модальність ірреальності може корелювати не лише із запереченням, а й зі ствердженням (І. Хоменко [12, с. 135], В. Шинкарук [15, с. 24], О. Доценко [7, с. 35], М. Баган [2, с. 35] та ін.), що й визначає актуальність запропонованої наукової розвідки.

У статті ставимо за мету з'ясувати співвідношення значень ствердження, реальності й ірреальності. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: дослідити взаємодію категорій ствердження, реальності, ірреальності та виокремити їхні основні засоби вираження. Матеріалом для аналізу стали твори українських письменників, серед яких Михайло Коцюбинський, Олесь Гончар, Ярослав Верещак, Ольга Зоренко, Тетяна Іващенко, Олена Клименко, Павло Коробчук, Олег Коцарев, Дмитро Лазуткін, Неда Неждана.

Безперечно, категорію ствердження передусім асоціюють з категорією реальності. Зокрема, Г. Золотова вважає, що

в стверджувальних реченнях відбито факт реальної дійсності [8, с. 68], а В. Панфілов наголошує на тому, що в стверджувальному реченні дієслово дійсного способу стверджує наявність зв'язку між явищами [9, с. 178–180]. На думку Є. Галкіної-Федорук, логіко-синтаксична категорія ствердження виформовує предикативність речення та є рівноправною формою людського мислення й відбиває «реальне буття» [5, с. 21]. В. Адмоні також кваліфікує ствердження як категорію, що відбиває реальність [1, с. 163]. Є. Шендельс зазначає, що ствердження вербалізує реальні зв'язки предметів та явищ дійсності [14, с. 111].

Дещо ширше витлумачує категорію ствердження / заперечення І. Вихованець, який уналежнює аналізовану категорію до семантико-синтаксичних та кваліфікує зв'язок між предметом мовлення й тим, що про нього висловлюють, як реально наявний або як той, якого немає в реальності [4, с. 63].

Переконливим видається також співвідношення модусних категорій ствердження та реальності / ірреальності на «засадах теорії можливих світів», тобто «існує не лише реальний стан речей, а й множина інших можливих, відповідно до яких могли б розвиватися події як у майбутньому, так і в минулому» [12, с. 132].

В. Шинкарук на основі визначення події як ірреальної встановлює широке коло модальних значень, сутність яких полягає в зазначенні руху події від ірреальності до реальності [15, с. 24]. Цю сферу модальності, як зауважує дослідник, формують значення змоги, потреби, бажаності, повинності тощо [15, с. 24], що складає підґрунтя досліджуваної категорії та вможлиблює зв'язок категорій реальності / ірреальності та ствердження.

Ураховуючи думки науковців, представляємо граматичну категорію ствердження як таку, що експлікує логічне ствердження, відбиваючи наявність реальних зв'язків між певними явищами дійсності, а отже, стверджувальний зміст речення передає передусім стосунок до дійсності за її реальністю та окреслює функційну здатність ствердження

у вираженні ірреальності.

Реальність / ірреальність змісту висловлення мовець актуалізує передусім за допомогою способово-часових форм дієслова, а також деяких структурних елементів речення [2, с. 35–36]. Традиційно вважають, що значення реальної дії чи реального стану або процесу передає переважно дійсний спосіб [11, с. 418]. Утім, «у сучасному українському мовознавстві переглянуто усталену концепцію категорії способу, унаслідок чого вмотивовано безпідставність виділення дійсного способу, оскільки воно породило парадоксальне співвідношення категорій, сутність якого полягала в тому, що категорія часу також виражає реальні з погляду мовця дії, процеси, стани, водночас є самостійною граматичною категорією, яку реалізують грамами теперішнього, минулого та майбутнього часу, і несамостійною, бо входить до складу категорії способу, збігаючись із граменою дійсного способу» [3, с. 95]. Наприклад: *Спочатку це були звичайні робочі нотатки, що мали аж надто провокаційну назву: Бандера **продався** мормонам (7, с. 11); Зараз у цій кімнаті **з'являться** двоє пришельців, які **змінять** усе наше життя. Долю кожного з нас **перемінять** (7, с. 60); Франко **пропонує стати** мені його дружиною (7, с. 87); Один з них до Лілеї **причепився**: все їй про щастя **теревенить**, а другий замок **розглядає**: і те йому цікаве, і до того **придивляється**, і тут **принюхується** (7, с. 66); Коли в Степана **народилася** перша дитина, Наталя, – а він **мріяв** про сина, – то **бігав** по квартирі і **стогнав**, і **скимлив** чи то з радощів, чи то з відчаю: донечку маю, Наталю (7, с. 43). Ці приклади засвідчують, що стверджувальна форма висловлення думки (у теперішньому, минулому чи майбутньому часі) лише підсилює значення реальності повідомлюваного та узгоджується і взаємодіє з модальним значенням реальності.*

Реальне значення в сучасній українській мові відбивають також предикати дії: *Я **обертаю** дім на планетарій, де кожен слідує накресленій орбіті і сяє відображеним світлом автора... Я **оживляю** тіні й мумії і вогонь тіла у попіл слів пожовкле*

листя рухів... (6, с. 3); *Я знищу всіх, хто посміє нав'язувати іншим якісь дурні переміни* (7, с. 61); процесу: *Палаєш ти, вогню, і затухаєш* (7, с. 86); *Ми бачили небо. Так, і бавилися із зірками. Вони такі великі і гладенькі. І теплі. Вони сяють, мов очі ангелів. Вони, як рука дитини. Але ще ніжніші стають ...як пальці* (7, с. 138); стану: *Каюсь, каюсь, грішний* (6, с. 4); *Я кохаю Дану, кохаю безмежно* (7, с. 143); *Золото йому розум затьмарило, душу спопелило* (7, с. 78). В аналізованих реченнях ствердження виражає стосунок до дійсності за такою ознакою, як наявність у реальній дійсності зв'язку між певним предметом та його ознакою.

У сучасній українській мові трапляються лексеми, що комплексно передають реальність і ствердження. Зокрема, лексеми *реально, безумовно, справді, очевидно, звичайно, певна річ, звісно, видно, без сумніву, згода* у справжньому чи в уявному діалозі стверджують істинність попередніх суджень унаслідок ствердження реальності того, про що повідомляють: *Що ж тут гадати, жандарми. Звісно* (6, с. 3); *Заспокойся, Квіточко моя. Просто він мій друг, тебе він не знає. Звичайно, друг* (6, с. 12); *Відразу видно, куме, що ви не справжній українець* (7, с. 19); *Листи зранку бувають, а зараз пізній вечір. Справді, я втратив відчуття часу* (6, с. 8); *Гаразд... Але це поміж нами. Згода* (6, с. 14); *Свобода – це єдине, що я ціную, чого прагну. Справді. Але це така відносна річ...* (6, с. 6).

До основних засобів вираження реальності й ствердження належать частки *так, гаразд, адже (ж), же (ж), авжеж, атож, аякже*, які використовують для увиразнення, підсилення ствердження. Наприклад: *Стривайте, це не жандарми, у них лише одна звивина, а для гумору потрібно хоча б зо дві... Так, це ці малі шибеники* (6, с. 3); *П'єсу майже дописано. У ній не буде ефектного фіналу. Він був би недоречний. Адже писалася вона за законами життя* (6, с. 12); *Дзвоник повторюється. Авжеж* (6, с. 3).

Стверджувальне значення вербалізують номінативні односкладні висловлення. І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська кваліфікують їх як одноядерні комунікативні

варіанти речень, предикативна основа яких складається з називного відмінка чи називного відмінка й суб'єктного члена для вираження буття природи, навколишнього середовища, предметів, осіб, діяльності чи стану [10, с. 242]. Ю. Шевельов зазначає, що екзистенційні висловлення насамперед реалізують значення *ствердження*, адже за допомогою таких конструкцій мовець констатує *реальність буття та природи*, репрезентує особливий характер мислення, спрямування думки та «лаконічність, зумовлену сполученням суб'єктних і предикативних уявлень в одному слові» [13, с. 94]. Наприклад: *Стіл. Мовчанка. Дихання. Військо. Долоня. Пам'ять. Пройтися трішки. Втома* (3, с. 102); *Сто років. Сто років. Двісті років. Хай живе нам на славу* (7, с. 119); *Глуха ніч, глухий серпень і глухі удари падаючих планет* (5, с. 25); *Кохання. Шлюб. Діти. Щастя* (7, с. 71). Отже, номінативні односкладні структури ґрунтуються на експлікації реального значення, оскільки в сучасній українській мові співвіднесені зі ствердженням, констатуючи наявність буття.

Крім того, зі значенням реальності, на думку В. Шинкарука, семантично взаємодіє модальність здійснення [15, с. 24]. Наприклад, у реченні *Вранці, перед тим як рушити на переправу, Хаєцький зробив ревізію на возах і доповів командирові роти про наявну кількість мін* (1, с. 140) подію подано як реальну, здійснену.

Висловлення, у яких ідеться про стан речей, що є лише потенційно реальними, услід за О. Доценко, кваліфікуємо як ті, що «будуються шляхом уведення в їх структуру модифікаторів з ірреальними значеннями змоги, потреби, бажальності, наприклад: *Учні можуть писати диктант; Учні могли писати диктант; Учні зможуть писати диктант; Учні хочуть писати диктант; Учням необхідно писати диктант*» [7, с. 43–44].

Із зазначеного постає, що стверджувальну функцію з відтінком потенційної повинності можуть виконувати лексеми на кшталт *повинен, треба, мусиш*, що репрезентують *потребу, можливість, реальність* виконання якої-небудь дії тощо. А для цього *мусиш* пройти від початку до кінця *тернистий шлях*

мучеників за волю народу нашого (7, с. 28); **Треба** сміливіше давати дорогу отаким трудівницям з народу (2, с. 28); **Ти повинен** заново пережити трагедію власного батька, власного селянина, серце якого кривавило за чотирма діточками, і через них **мусив** вийти з лісу і стати «стрибком», і вдавати, що нібито воює проти своїх (7, с. 28).

Важливу роль у взаємодії категорії ствердження та реальності й ірреальності відіграє інтонація. Інтонація є одним із засобів передавання об'єктно-суб'єктних відношень у мовленні. Найчастотнішим комунікативним типом речень, що слугує для констатації того чи того факту реальної чи ірреальної дійсності, є розповідні речення, за допомогою яких реалізують стверджувальну реальну модальність: *Спочатку нас позбавили власного приміщення, а далі заманили в цей підвал з потаємними ходами, портретами, скринями і казковими принцесами* (7, с. 50); *Наш святий батечко хотів полишити цю застарілу й запліснявілу любов поза своїми розрахунками з Небом* (7, с. 123) або стверджувальну ірреальну модальність: *Я міг би кожен її погляд перекласти на мову і записати з точністю до єдиного слова* (1, с. 61); *А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна* (4, с. 10); *Будете й надалі чесними воїнами, будьте певні, засяє на грудях і «Відвага», і «Слава»* (1, с. 66).

Отже, категорія ствердження, безумовно, взаємодіє з реальністю. Стверджувальні одиниці беруть безпосередню участь у вираженні реальності, оскільки модальність реальності здебільшого узгоджується зі ствердженням і відповідно увиразнюється ним. Функціонування в мові лексико-граматичних засобів, які водночас експлікують ствердження та реальність повідомленого раніше, засвідчує семантичну схожість ствердження та реальності. Утім, подекуди форми й значення можуть дисонувати, наприклад, створюючи враження транспозиції ствердження у сферу нереальності. Наприклад, речення *Гамлет був одружений* за своїм змістом є нереальним у шекспірівських п'єсах, проте стверджувальним за формою.

Перспективним, на нашу думку, є подальше дослідження

категорії ствердження та її взаємозв'язку з модусною категорією епістемічності.

Бібліографічні посилання

1. **Адмони В.** Введение в синтаксис современного немецкого языка. – Москва : Изд-во лит-ры иностр. яз., 1955. – 392 с.
2. **Баган М. П.** Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви. – Київ : ВД Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
3. **Вихованець І. Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – Київ : Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис. – Київ : Либідь, 1993. – 268 с.
5. **Галкіна-Федорук Є. М.** Заперечні речення в російській та українській мовах // Українська мова і література в школі. – 1951. – № 5. – С. 21–31.
6. **Гурко О. В.** Співвіднесення модальних категорій ствердження та реальності // Harvard Journal of Fundamental and Applied Studies. – 2015. – № 1 (7), January–June, V. XIII. – Harvard : Harvard University Press. – P. 844–850.
7. **Доценко О. Л.** Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності. – Київ : Міленіум, 2006. – 226 с.
8. **Золотова Г. А.** Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – Москва : Наука, 1982. – 386 с.
9. **Панфилов В. З.** Философские основы зарубежных направлений в языкознании. – Москва : Наука, 1977. – 293 с.
10. **Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф.** Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – Київ : Вища шк. – 1994. – 670 с.
11. **Сучасна українська мова / за ред. О. Пономарева.** – Київ : Либідь, 1997. – 399 с.
12. **Хоменко І. В.** Логіка – юристам. – Київ : Четверта хвиля, 1998. – 284 с.
13. **Шевельов Ю. В.** До питання про генезу й природу називних речень. – Харків : Харківське історико-філологічне

товариство, 2012. – 135 с.

14. **Шендельс Е. И.** Имплицитность в грамматике : сб. научн. тр. – Москва : МГПИИЯ, 1977. – Вып. 112. – С. 108–112.
15. **Шинкарук В. Д.** Категорії модусу і диктуму у структурі речення. – Чернівці : Рута, 2002. – 271 с.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Гончар О. Т.** Прапороносці. – Київ : Вид-во дитячої літератури «Дніпро», 1981. – 472 с.
2. **Гончар О. Т.** Собор. – Київ : Вид-во художньої літератури «Дніпро». – 134 с.
3. **Коробчук П.** Священна книга оповідань. – Харків : Фоліо, 2014. – 218 с.
4. **Коцюбинський М.** Вибрані твори. – Київ : Вид-во «Ранок». – 336 с.
5. **Лазуткін Д.** Набиті травою священні корови. – Київ : Смолоскип, 2006. – 86 с.
6. **Неждана Неда.** Провокація іншості : п'єси. – Київ : Укр. письменник, 2008. – 277 с.
7. **Сучасна українська драматургія : альманах / упорядн. Я. М. Верещак.** – Київ : Фенікс, 2007. – Вип. 4. – 344 с.